

Andrej Jandrić

NORMATIVNOST U TRACTATUSU

APSTRAKT: Iako je Tractatus sačinjen od besmislenih rečenica, što Vitgenštajn i sam priznaje u preposlednjem paragrafu, prema tradicionalnoj interpretaciji one nisu prost besmisao jer saopštavaju važne istine o zajedničkoj strukturi sveta i jezika. Ove istine ne mogu se iskazati, već se jedino mogu pokazati. Rezolutni tumači tvrde da je ideja značajnog ili prosvetljujućeg besmisla nespojiva s kontekstnim principom, koji je Vitgenštajn prihvatio u Tractatusu, i da je većina rečenica u njemu puki niz besmislenih slogova. U ovom članku braniću stanovište da je Vitgenštajn mislio da postoje besmislene rečenice koje pokazuju, samo da to što one pokazuju nisu istine, već pravila. Ovakve rečenice, u koje spadaju i one iz Tractatusa, normativne su i ne predstavljaju nikakva stanja stvari, pa se stoga ne mogu smisljeno izraziti u čisto deskriptivnom jeziku koji razmatra Vitgenštajn. Njegovo tvđenje da postoji nešto što se ne može smisljeno iskazati, već se jedino može pokazati, prva je verzija teze o nesvodivosti normativnih rečenica, koju je kasnije razvio u raspravi o sleđenju pravila.

KLJUČNE REČI: Tractatus, razlika između onoga što se može reći i onoga što se može jedino pokazati, normativnost, besmisao, rezolutna interpretacija.

Sve do poslednje dve decenije Vitgenštajnovom filozofskom prvcu posvećivano je znatno manje pažnje nego njegovom poznijem i uticajnijem delu – *Filozofskim istraživanjima*. Tumači su to pravdali činjenicom da je i sam Vitgenštajn kasnije odbacio mnoge stavove koje je zastupao u *Tractatusu* jer je u njima „uočio teške zablude“¹. Ovom spisu pripisivan je jedino istorijski značaj: iako je presudno uticao na razvoj logičkog pozitivizma i rane analitičke filozofije, teorija, za koju se obično pretpostavlja da je sadržana u njegovim numerisanim paragrafima, nema sledbenike; štaviše, napustio ju je i njen autor. Brojni interpretatori smatrali su *Tractatus* samo neophodnim neuspehom: tek kritikujući u njemu izražene stavove, Vitgenštajn je mogao filozofski da se razvija i pronade adekvatniju koncepciju jezika i značenja.²

1 Wittgenstein L. (2004), str. x.

2 Povod za takvo tumačenje dao je sam Vitgenštajn: u predgovoru *Istraživanjima* on kaže da se njegove nove misli mogu razumeti jedino konfrontiranjem sa onima u *Tractatusu*. Ibid.

Članci Kore Dajamond o Fregeovom uticaju na Vitgenštajna pokrenuli su novi talas egzegetske literature o *Tractatusu*. Nije preterano reći da je ona za Vitgenštajnov prvi spis učinila isto što i Kripke za *Istraživanja*: ponudila je provokativnu interpretaciju kojom je dovela u pitanje neke od centralnih teza zvaničnog tumačenja. Kada je Kripke, početkom osamdesetih godina prošlog veka, objavio studiju *Vitgenštajn o pravilima i privatnom jeziku*, među proučavaocima Vitgenštajna bilo je uobičajeno da se njegova „teorija značenja kao upotrebe“ u *Istraživanjima* predstavlja kao varijanta dispozicionalizma: značenja jezičkih izraza, smatrali su tumači pre Kripkea, svode se na dispozicije govornih lica da ih upotrebljavaju na određen način. Kripke je, međutim, tvrdio upravo suprotno: prema njegovom mišljenju, najvažniji argument u *Istraživanjima*, sadržan u takozvanoj raspravi o sleđenju pravila, jeste svodenje na apsurd dispozicionalizma³; tradicionalni tumači poznog Vitgenštajna ne samo da su pogrešno interpretirali središnje paragrafe njegovog spisa već su mu pripisali stanovište koje je on nastojao da opovrgne.⁴ Slično tome, većina starijih interpretatora *Tractatusa* isticala je kako je Vitgenštajn verovao da se besmislenim rečenicama na posredan način mogu preneti izvesni uvidi o prirodi jezika ili strukturi stvarnosti; iako takve rečenice ništa ne *iskazuju*, jer nemaju smisao, njima su *pokazane*⁵ neke „duboke“ istine. Potvrdu za takvu interpretaciju pronalazili su u stavu 6.522, u kome Vitgenštajn primećuje: „Svakako ima nečeg neiskazivog. Ono se *pokazuje*, ono je Mistično.“⁶ Kora Dajamond i Džejms Konant, s druge strane, smatraju da je u *Tractatusu* izložen svojevrsni *reductio ad absurdum* tvrdjenja da postoje dve vrste besmislenih rečenica: one koje nešto pokazuju i one koje to ne čine; prema njihovom mišljenju, sve besmislene rečenice pripadaju drugoj kategoriji. Tradicionalni tumači nisu ispravno predstavili strukturu Vitgenštajnovog

3 Kripke S. A. (2003), str. 22-37.

4 Pol Horič je kasnije branio dispozicionalističku interpretaciju *Istraživanja* od Kripkeovih prigovora. Cf. Horwich P. (1995).

5 Termin pokazivanje ovde će biti upotrebljen kao zajednički naziv za sve oblike posrednog saopštavanja u *Tractatusu*: on odgovara Vitgenštajnovoj upotrebi glagola *zeigen*, *spiegeln*, *aufweisen*, *erläutern* i nekim upotrebama glagola *darstellen* (u § 2.221). Pojedini tumači, Heker među tradicionalnim i Konant među rezolutnim, insistiraju na razlici između pokazivanja (*zeigen*) i razjašnjavanja (*erläutern*): Vitgenštajn i u *Tractatusu* koristi prvi glagol za smislene, a drugi za besmislene rečenice. Međutim, u *Beležnicama* iz tog perioda Vitgenštajn i za pseudoiskaze (*Scheinsätze*) govori da jedino pokazuju ono što je pokušano da se iskaže njima, koristeći pri tom glagol *zeigen*. U pismu Raselu, po završetku *Tractatusa*, on ističe da je razlikovanje između onoga što se može reći i onoga što se može samo pokazati najvažnija poenta njegovog spisa; pri tom ne govori o razjašnjavanju kao trećem obliku saopštavanja. To upućuje da je i on pokazivanje koristio kao opšti termin za sve oblike posrednog saopštavanja, a da je razjašnjavanje najbolje razumeti samo kao specijalan oblik pokazivanja. Cf. Wittgenstein L. (1961), str. 16; Wittgenstein L. (1974), „Letters to Russell“, R.37.

6 Wittgenstein L. (1955). U narednim napomenama ovo izdanje *Tractatusa* biće skraćeno označeno TLP.

dela: Konant i Dajamondova misle da navedeni stav, kao i neke druge, on ne iznosi zato što ih zastupa, već da bi ih u daljem toku dijalektičkog argumenta opovrgao.⁷

U tekstu koji sledi prikazaćemo prvo jednu verziju tradicionalnog, a zatim najpoznatiju varijantu rezolutnog objašnjenja razlike između onoga što se može iskazati i onoga što se može jedino pokazati i ukazaćemo na nedostatke svakog od njih. U poslednjem odeljku izložićemo našu interpretaciju, prema kojoj je Vitgenštajn, uprkos onome što tvrde rezolutisti, verovao da besmislene rečenice ipak mogu da pokazuju, ali da to što one pokazuju, suprotno onome što tvrde tradicionalni tumači, nisu nikakve istine, već pravila ili norme. Najzad, ukazaćemo na vezu između takve interpretacije *Tractatusa* i Kripkeovog tumačenja *Filozofskih istraživanja*: u skladu s tim ponudićemo i drugačiju sliku Vitgenštajnovog filozofskog razvoja.

1. Tradicionalno tumačenje

Problem sa kojim se suočava svaki interpretator *Tractatusa* jeste samoopovrgavajući karakter ovog spisa. Naime, u preposlednjem stavu Vitgenštajn kaže:

Moji iskazi rasvetljavaju tako što ih onaj ko me razume na kraju priznaje kao besmislene, kada se kroz njih, po njima, preko njih popeo napolje. (On mora, takoreći, da odbaci merdevine pošto se po njima popeo.) On mora da prevlada ove stavove, tada će ispravno sagledati svet.⁸

U predgovoru *Tractatusu* Vitgenštajn naglašava da njegovo delo nije udžbenik i da će verovatno podsticajno delovati na vrlo mali broj čitalaca koji su bili zaokupljeni srodnim problemima.⁹ On je u svom spisu pokušao da razgraniči ono što može biti sadržaj mišljenja od onoga što ne može ili, kako je to sam formulisao, da „povuče granicu mišljenju“¹⁰. S obzirom da je misao isto što i smisao (*Sinn*) odgovarajućeg iskaza¹¹, granice mišljenja ujedno su i granice smislenog govora: zadatak koji je sebi postavio u *Tractatusu* svodi se na određivanje onoga što se može iskazati ili predstaviti u jeziku. Prema njegovom mišljenju, smisleni iskazi su oni koji predstavljaju moguća stanja stvari ili su istinitosne funkcije takvih iskaza.¹²

7 Videti, recimo, Conant J. (2000).

8 *TLP*, § 6.54.

9 Zanimljivo je da je u predgovoru *Filozofskim istraživanjima* takođe izrazio sumnju u to da bi ga mnogi mogli razumeti.

10 *TLP*, Introduction, str. 27.

11 Ibid., § 4: „Misao je smislen iskaz.“

12 Ovdje je važno dodati jedno ograničenje: nisu sve istinitosne funkcije elementarnih iskaza, tj. onih koji predstavljaju stanja stvari, smisleni iskazi. Uvođenje veznika ponekad može dovesti

Iskaz može da predstavi ili odslika neko moguće stanje stvari – konfiguraciju objekata – ako u analiziranom obliku sadrži imena tih objekata koja su uređena na isti način na koji su objekti „ulančeni“ u posmatrano stanje stvari: iskaz, koji je jezička reprezentacija stanja stvari, deli s predstavljenim sadržajem logičku formu.¹³ Međutim, iskazi u *Tractatusu* sami ne odslikavaju nikakva moguća stanja stvari: stoga su besmisleni prema vlastitim kriterijumima.

Da je njihova besmislenost posledica normativnosti nagovešteno je već time što izražavaju *kriterijume* smislenosti: oni određuju koje uslove neka rečenica *treba* da ispuni da bi imala smisao. Kako su za Vitgenštajna jedino kontingentni empirijski iskazi smisleni, jer samo oni predstavljaju moguća stanja stvari, kriterijumi smislenosti ne mogu sami imati smisao; u suprotnom, njima bi se jedino tvrdilo da je ostvareno izvesno stanje stvari u svetu.

Vitgenštajn, doduše, u predgovoru *Tractatusu* naglašava kako je želeo da *iznutra* razgraniči ono što se može predstaviti u jeziku od onoga što ne može.¹⁴ To bi se moglo razumeti kao da je nameravao da *iskaže* koje rečenice imaju smisla, a koje ne: da *opiše* granicu između njih, umesto da *propíše* uslove koje rečenice iz prve grupe *moraju* da zadovolje. On bi tada u *Tractatusu* iznosio empirijske hipoteze o smislenosti izvesnih rečenica: ako bi njegova tvrđenja bila istinita, samo slučajno bi bilo tako. Kada bi iskazi o tome koje rečenice su smislene bili kontingentni, smislenost nekog iskaza ne bi se mogla ustanoviti na osnovu samog iskaza, logičkom analizom: bilo bi neophodno da se ona proveri u iskustvu. Filozofi koji bi se, na primer, sporili oko smislenosti metafizičkih iskaza, iznosili bi suprotstavljena činjenička tvrđenja. Vitgenštajn bi ovo smatrao neprihvatljivim: u stavu 4.061 on primećuje da smisao iskaza mora biti nezavisan od činjenica. Stoga jedino normativne rečenice mogu da posluže za demarkaciju izrecivog i neizrecivog, pa numerisani stavovi *Tractatusa* moraju biti normativni ukoliko treba da ispune zadatak formulisan u predgovoru ovom delu.

Većina tradicionalnih tumača, međutim, nije ih smatrala normativnim. S jedne strane, bili su primorani da priznaju da Vitgenštajnovi stavovi ništa ne iskazuju, s druge strane, nisu bili spremni da ih otpišu kao običan besmisao. Umesto toga, posluživši se distinkcijom između kazivanja i pokazivanja, tvrdili su da oni pokazuju ono što se ne može iskazati. Maks Blek je, na primer, sugerisao da jedini način da izbegnemo poražavajući Vitgenštajnov zaključak iz pretposlednjeg paragrafa jeste da priznamo da postoje dva načina saopštavanja istina: kazivanje i pokaziva-

do poništavanja smislenosti složenih iskaza, iako su svi iskazi koji su argumenti tih veznika smisleni. Tautologije i kontradikcije za Vitgenštajna su bez smisla (*sinnlos*), jer ništa ne odslikavaju: prve su saglasne sa svakim mogućim stanjem stvari, a druge ni sa jednim (*ibid.*, §§ 4.46-4.4661).

13 *Ibid.*, §§ 2.17- 2.2.

14 *Ibid.*, str. 27.

nje.¹⁵ Piter Heker veruje da se to što „neko podrazumeva ili smeru izvesnom primedbom može razumeti čak i ako je izgovorena rečenica strogo govoreći besmislena“¹⁶. Dejvid Pers smatra da „ontologija na početku [*Tractatusa*] nije nešto što treba da odbacimo jer predstavlja pokušaj da se iskaže ono što se jedino može pokazati“¹⁷.

Implicitna pretpostavka interpretatora koji podržavaju tezu o neizrecivim istinama koje se pokazuju jeste da besmislene rečenice koje Vitgenštajn upotrebljava nisu očigledno besmislene: gramatički su dobro formirane i u njima svi sastavni delovi imaju značenje. Heker ih naziva značajnim ili iluminativnim besmisлом: „Iluminativni besmisao usmeravaće pažljivog slušaoca ili čitaoca da razume šta je pokazano drugim iskazima koji ne pretenduju da budu filozofski; štaviše, onima koji shvate šta se njim podrazumeva nagovestiće vlastitu besmislenost.“¹⁸ Kao primere iluminativnog besmisla Heker navodi rečenice u kojima se kao predikati javljaju izrazi za formalne pojmove, kao što su *ime*, *objekat*, *broj*, *iskaz*, *činjenica*, itd. Formalni pojmovi, piše Vitgenštajn u *Tractatusu*, „ne mogu se kao pravi pojmovi prikazati funkcijom“¹⁹; reči za formalne pojmove ne označavaju svojstva objekata ili njihovih konfiguracija, niti osobine jezičkih izraza. One su uvedene kao imena ontoloških i lingvističkih kategorija. Reči da neki entitet potpada pod određeni formalni pojam znači istaći kojoj *vrsti stvari* on pripada; to se, međutim, „ne može izraziti iskazom, nego se pokazuje u oznaci samog objekta“²⁰. Ne može se smisljeno reći da je, na primer, pet broj; to je pokazano time što je pet u adekvatnoj notaciji označeno numeričkim izrazom. Stoga rečenica „Pet je broj“ ništa ne iskazuje, ali ne predstavlja ni puki besmisao, poput, recimo, rečenice „Pet je kufgu“: ona je slučaj iluminativnog besmisla. Heker i Pers razumeli su stavove u *Tractatusu* kao opis ontoloških i njima pridruženih jezičkih kategorija: Vitgenštajnovi besmisleni iskazi pokazuju istine o kategorijalnoj rešetki sveta i jezika.

Neki od nedostataka ovakve interpretacije sasvim su očigledni. Heker pretpostavlja da iluminativno besmislene rečenice posredno saopštavaju važne istine o svetu. Kao i Pers, on Vitgenštajnu pripisuje ekstremni realizam; prema njihovom tumačenju, svet je u potpunosti nezavisan od jezika: kakvih sve entiteta ima u stvarnosti i koje su njihove osobine ne zavisi od načina na koji je mi opisujemo.

15 Black M. (1964), str. 379-386. Istini za volju, Blek na jednom mestu primećuje da je neke besmislene rečenice koje pokazuju najbolje shvatiti kao izraze normi, ali odmah zatim dodaje da su one apriorne istine.

16 Hacker P. M. S. (1972), str. 29.

17 Pears D. (2003), str. 112.

18 Hacker P. M. S., op. cit., str. 18. Rečenice koje sadrže deo bez značenja Heker naziva očiglednim besmisлом (*overt nonsense*).

19 *TLP*, § 4.126.

20 Ibid.

Postoje brojevi i postoje objekti, i oni ne pripadaju istoj ontološkoj kategoriji; iskazi kojima bismo pokušali to da izrazimo ne bi imali smisao, ali bi pokazali izvesna objektivna obeležja stvarnosti. To što bi njima bilo pokazano jednostavno jeste tako. Iz toga sledi da postoje rečenice koje posredno ipak saopštavaju izvesne istine o svetu iako *nemaju istinitosne uslove*. Kada bi ih imale, samim tim imale bi i smisao²¹; tada bi se ono što izražavaju o svetu moglo iskazati, a ne samo pokazati pomoću besmislenih rečenica.

Zatim, ako je to što je takvim rečenicama pokazano istina, postavlja se pitanje šta je, na ontološkom planu, to što ga čini istinitim. To mogu biti jedino činjenice, jer je svet, sa svojim objektivnim, od jezika nezavisnim obeležjima, potpuno određen činjenicama.²² Ako je istina da među entitetima u svetu postoje brojevi, i da je jedan od njih broj pet, onda je činjenica da je pet broj to što omogućava da besmisleni iskaz „Pet je broj“ pokazuje nešto istinito o svetu, a ne lažno, kao, na primer, jednako besmislen iskaz „Pet je objekat“. Međutim, činjenice se u krajnjoj liniji svode na konfiguracije objekata, ili stanja stvari, a svaka od njih može se opisati smislenim iskazom: dovoljno je da imena tih objekata organizujemo u iskaz na isti način na koji su njihove referencije sklopljene u stanje stvari. Prema tome, iluminativni besmisao postaje sasvim nepotreban: sve što je istinito o svetu – sve što objektivno važi – može se iskazati. Heker i Pers pokušali su da objasne značaj besmislenih rečenica u *Tractatusu* pozivanjem na neizrecive istine koje su pomoću njih pokazane; međutim, pažljivijim razmatranjem lako se pokazuje da zamišljene neizrecive istine zapravo moraju biti izrecive: to čini pokazivanje izlišnim, a Vitgenštajnovu primedbu da postoji nešto neiskazivo, koje se jedino može pokazati, lažnom. Ako nema nikakvih neiskazivih obeležja sveta, onda ni Vitgenštajnovе rečenice ne pokazuju neizrecive istine, već su jednostavno besmislene, kao rečenice koje sadrže reči bez ikakvog značenja: „Pet je broj“ nije ništa iluminativniji besmisao od „Pet je kafu“.

Jedini način da se izbegne ovakav zaključak jeste da pretpostavimo da se konfiguracije objekata koje čine istinitim ono što iluminativno besmislene rečenice pokazuju ne mogu smisljeno opisati. To, međutim, protivreći drugim Vitgenštajnovim stavovima, za koje Heker i Pers takođe pretpostavljaju da pokazuju nešto istinito. U stavovima 3-3.01 Vitgenštajn kaže da se stanja stvari mogu zamisliti, a samim tim i odslikati smislenim iskazima, kao i da je ukupnost svih istinitih (smislenih) iskaza potpuna slika sveta: ne preostaju nikakve nepredstavljive činjenice o svetu. Drugi Vitgenštajnovi stavovi jasno objašnjavaju zašto mora biti tako. Kada bi postojalo stanje stvari nepredstavljivo u jeziku, to bi se moglo pripisati ili tome

21 Vitgenštajn je u ranoj fazi zastupao semantički realizam, prema kome se smisao nekog iskaza sastoji u njegovim istinitosnim uslovima. Cf. *TLP*, § 4.431: „Iskaz je izraz svojih istinitosnih uslova“; § 4.024: „Razumeti jedan iskaz znači znati šta je slučaj ako je on istinit.“

22 *Ibid.*, §§ 1-1.21.

što jezik ne sadrži ime za neki od objekata od kojih je sačinjeno ili tome što se imena objekata ne mogu povezati u iskaz, iako se njima imenovani objekti mogu organizovati u stanje stvari. Prva mogućnost isključena je stavom 3.202: nema neimenovanih objekata. Ne samo da imena zastupaju objekte u jeziku već ni objekti nisu ništa drugo do ontološki korelati imena. Druga mogućnost takođe je isključena: kombinatornim mogućnostima nekog imena odgovaraju kombinatorne mogućnosti njegove referencije – ime se može spojiti s drugim imenima u iskaz ako i samo ako se objekat na koji referira može povezati s referencijama preostalih uočenih imena u stanje stvari. Dakle, nema načina da se ostvare nekakve neopisive konfiguracije objekata koje bi izvesne besmislene iskaze učinile istinitim; to upravo znači da nema nikakvih aspekata stvarnosti koji se istinito mogu pokazati. Hekerova i Persova ideja da besmislene rečenice mogu da pokazuju neizrecive istine nije održiva jer nema takvih istina. Ono što je mistično, što se može jedino pokazati, ne mogu biti istine: kao što smo već sugerisali, to su pravila.

Hekerova i Persova interpretacija izložena je još jednom, epistemološkom prigovoru. Ako za trenutak pretpostavimo da Vitgenštajnovi stavovi u *Tractatusu* na posredan način izražavaju neizrecive istine, opravdano se možemo upitati kako možemo da znamo koje istine i na osnovu čega treba da verujemo da različiti ljudi razumeju iluminativno besmislene rečenice na isti način. Kada je reč o smislenim iskazima, možemo da utvrdimo šta je njima predstavljeno jer razumemo jezik. Značenje takvih iskaza određuje koje bi ga činjenice učinile istinitim. Drugi razumeju smislene iskaze na isti način na koji i mi to činimo, jer im, ukoliko govore našim jezikom, pripisuju isto značenje. Ništa slično ne važi za Hekerove iluminativno besmislene rečenice. Svaki kompetentni govornik prepoznaće da su one besmislene, međutim, s obzirom da one nemaju značenje, nije jasno kako može da utvrdi šta je njima pokazano. Dakle, čak i kada bi postojale neizrecive istine, ne vidi se kako bi bilo ko uspeo *da ih saopšti* nekom drugom služeći se besmislenim rečenicama.

2. Rezolutno tumačenje

Pored već navedenih nedostataka Hekerovog tumačenja postoji još jedan, na koji je pažnju skrenula Kora Dajamond. Ideja iluminativnog besmisla zasniva se na mogućnosti kategorijalne greške; međutim, Vitgenštajn je ovu mogućnost isključio kontekstnim principom. U stavu 3.3 *Tractatusa* on kaže: „Samo iskaz ima smisao; samo u kontekstu iskaza ime referira.“ Na prvi pogled čini se da iskaz može biti lišen smisla na dva različita načina: ili tako što sadrži deo bez ikakvog značenja, ili tako što značenja njegovih delova nisu komplementarna i ne mogu da se spoje u smislenu celinu. Primer prve vrste besmisla jeste „Sokrat je derzuh“, a druge „Sokrat je identičan“: u prvoj od navedenih rečenica reč *derzuh* ne znači ništa, dok je u

drugoj ime *Sokrat* spojeno s predikatom prvog reda *biti identičan*, koji označava binarnu relaciju i zahteva dva imena kako bi bio dopunjen do smislenog iskaza. Međutim, da bi besmislenost druge rečenice bila objašnjena na upravo izneti način, neophodno je pretpostaviti da njeni delovi, *Sokrat* i *identičan*, poseduju značenje nezavisno od bilo kakvog šireg konteksta: upravo zato što su ta značenja nespojiva, celina „Sokrat je identičan“ nema smisao. Ovakvo objašnjenje protivreči kontekstnom principu; Vitgenštajn to konstatuje u paragrafu 5.4733:

Frege kaže: svaki zakonito sastavljen iskaz mora imati smisao, a ja kažem: svaki mogući iskaz sastavljen je zakonito, i ako nema smisla, to može biti samo zato što nekim od njegovih sastavnih delova nismo dali nikakvo značenje. (Čak i ako mislimo da smo to učinili.) Tako „Sokrat je identičan“ ne znači ništa, zato što reči *identičan* kao *pridevu* nismo dali *nikakvo* značenje. Jer, kada se pojavljuje kao znak jednakosti ona simbolizuje na sasvim drugi način – označavajući odnos je drugačiji – dakle, i simbol je u oba slučaja sasvim različit; oba simbola imaju slučajno samo zajednički znak.

Za Vitgenštajna reč *identičan* u drugoj od navedenih rečenica nema nikakvo značenje, pa se ona suštinski ne razlikuje od rečenice „Sokrat je derzuh“. S obzirom da se reč *identičan* u drugoj rečenici javlja na mestu predviđenom za predikat prvog reda jednog argumenta, ona mora da označi svojstvo; kako joj nismo pridružili takvo značenje, u toj rečenici ona je samo prazan zvuk.

Vitgenštajn je prihvatio kontekstni princip pod Fregeovim uticajem. U predgovoru *Osnovama aritmetike* Frege piše da „nikada ne treba pitati za značenje reči u izolaciji, već jedino u kontekstu iskaza“²³, dok u paragrafu 60 primećuje da „uvek treba imati pred očima potpun iskaz“ jer „samo unutar iskaza reči zaista imaju značenje“²⁴. Majkl Damet je smatrao da kontekstni princip izražava trivijalan uvid da je iskaz najmanja jezička jedinica pomoću koje se može izvršiti neki govorni čin, ili, kako bi to rekao Vitgenštajn u poznoj fazi, povući potez u određenoj jezičkoj igri; prema njegovom mišljenju, iz ovog principa ne sledi da reči nemaju značenje i izvan rečeničnog konteksta.²⁵ Hans-Johan Glock zastupa slično shvatanje: on misli da reči imaju značenje izolovano, nezavisno od rečenica u kojima se javljaju, samo što njihova značenja moraju biti takva da se mogu kombinovati u smislene rečenice. Naime, nije slučajno to što pomoću reči možemo sačiniti iskaze: za izraz za koji smatramo da označava neku stvar, ali je takav da se ne može javiti ni u jednoj rečenici, ne bismo mogli da kažemo da ima značenje. Iz toga, međutim, ne

23 Frege G. (1953), str. x.

24 Ibid., str. 71.

25 Dummett M. (1973), str. 3.

sledi da ako izraz ima značenje, on ga poseduje samo u kontekstu iskaza.²⁶ Ovakva, slabija interpretacija kontekstnog principa ne isključuje mogućnost kategorijalne greške. Međutim, većina tumača se slaže da su i Frege i Vitgenštajn zastupali jaku verziju kontekstnog principa²⁷; i sam Glock priznaje da mnoga mesta u *Tractatusu*²⁸ sugerišu upravo takvu interpretaciju, iako on ne prihvata ovo stanovište.

I Frege i Vitgenštajn smatrali su da reči imaju referenciju samo u kontekstu iskaza, što jasno upućuje da kontekstni princip nisu razumeli na slabiji način. Za Vitgenštajna, u analiziranom obliku iskaza javljaju se jedino imena, a njihovo celokupno značenje svodi se na referenciju. Imena referiraju direktno na objekte i nemaju smisao: međutim, ona to mogu učiniti samo u okviru celine sa smislom – iskaza. Kako je Frege razlikovao dve komponente značenja svakog jezičkog izraza, *Sinn* i *Bedeutung*, čini se da bi mu se mogla pripisati slabija varijanta kontekstnog principa ako bi se tvrdilo da subrečenični izrazi ne mogu imati jednu od ovih komponenti značenja izvan celine rečenice, ali da mogu imati drugu. Prirodno je pretpostaviti da bi izrazi mogli da referiraju na objekte ili pojmove i izvan rečenice, ali da bi samo kao sastavni delovi izvesnih iskaza mogli imati smisao. Smisao subrečeničnih izraza često se i određuje kao njihov semantički doprinos značenju rečenica u kojima se javljaju. Međutim, ovakvo rešenje ne bi bilo u skladu s Fregeovom teorijom indirektno referencije: izrazi bi u tom slučaju, kada izdvajaju neki entitet izvan konteksta rečenice, mogli to da učine direktno, jer bi im, posmatranim izolovano, nedostajao smisao. Osim toga, kontekst paragrafa 60 *Osnova aritmetike*, u kome Frege i navodi kontekstni princip, jasno pokazuje da je i njemu, baš kao i Vitgenštajnu, najviše bilo stalo do toga da referenciju subrečeničnih iskaza učini zavisnom od njihove uloge u iskazima. U samoj formulaciji principa, kada kaže da reči imaju značenje samo unutar iskaza, on za značenje upotrebljava reč *Bedeutung*, ali kako su *Osnove aritmetike* objavljene pre uticajnog članka „O smislu i nominatumu“, moglo bi se argumentisati da *Bedeutung* u ovom spisu nema isto značenje kao u kasnijem članku i da se u *Osnovama aritmetike* još uvek upotrebljava neizdiferencirani koncept značenja. Međutim, Frege uvodi kontekstni princip kao snažno oruđe protiv psihologizma u filozofiji matematike. On želi da tvrdi kako numerički izrazi referiraju na brojeve samo u sklopu aritmetičkih iskaza. Ako postoje

26 Glock H.-J. (2004), str. 221-245.

27 Kvajn je među prvima protumačio Fregea na ovaj način. Kora Dajamond branila je Kvajnovu i kritikovala Dametovu interpretaciju. Kada je reč o Vitgenštajnu, očigledno je bio još radikalniji u primeni kontekstnog principa od Fregea i zastupao je njegovu jaku verziju. U poznijoj fazi čak je smatrao da ni iskaz nije najmanja nezavisna jedinica značenja, već da je to celokupna jezička igra: tek kao potez u jezičkoj igri, iskaz dobija značenje.

28 *TLP*, § 3.3: „Samo iskaz ima smisao; samo u kontekstu iskaza ime referira“; § 3.314: „Izraz ima značenje samo u kontekstu iskaza“; § 2.0122: „Nemoguće je da se reč pojavi na dva različita načina, sama i u iskazu“.

aritmetičke istine čije značenje, odnosno istinitosne uslove, objašnjavamo pozivajući se na referencijalnu ulogu numeričkih izraza koji se u njima javljaju, to je za Fregea potrebno i dovoljno da bismo rekli da ti izrazi referiraju i da, na ontološkom planu, postoje objekti koji su njima izdvojeni. Upravo stoga što mislimo da izrazi referiraju i izvan konteksta iskaza, pokušavamo da spojimo numeričke izraze s objektima koje oni označavaju i pitamo se kako su nam dati ti objekti kada, kao apstraktni entiteti, ni na koji način ne deluju na naša čula: zato smo skloni da referenciju numeričkih izraza zamenimo za predstave koje oni izazivaju u našoj svesti.

Jaka verzija kontekstnog principa nije spojiva s mogućnošću kategorijalne greške. Kora Dajamond smatra da su i Frege i Vitgenštajn toga bili svesni, dok Džejms Konant misli da to važi samo za Vitgenštajna. Navedeni paragraf *Tractatusa* u kome se pominje besmislena rečenica „Sokrat je identičan“, Konant tumači kao Vitgenštajnovu kritiku Fregea. Važno je istaći da se i kod Fregea i kod Vitgenštajna mogu pronaći mesta gde oni dozvoljavaju kategorijalnu grešku.²⁹ Pored toga, sam primer s rečenicom „Sokrat je identičan“ ukazuje da se Vitgenštajn nije dosledno pridržavao kontekstnog principa: on tvrdi da je ta rečenica besmislena jer izrazu *identičan* u njoj nismo pripisali nikakvo značenje. Ova reč, prema Vitgenštajnovom mišljenju, ne označava binarnu relaciju, kao u iskazu „Sokrat je identičan Platonu“. Kako se ona javlja uz izraz *Sokrat*, na mestu predviđenom za izraz za svojstvo, ona može samo da označi svojstvo, međutim, „reči *identičan* kao *pridevu* nismo dali *nikakvo* značenje“³⁰. A kako reči imaju značenje samo u okviru smislenog iskaza, onda ni reč *Sokrat* ne može da ima značenje u besmislenoj celini „Sokrat je identičan“; Vitgenštajn je, s druge strane, smatrao da ona ima značenje i da je ono isto kao, na primer, u smislenoj rečenici „Sokrat je filozof“. S obzirom da *Sokrat* u iskazu „Sokrat je filozof“ funkcioniše kao ime, Vitgenštajn je prećutno pretpostavio da ona svoje značenje, već gotovo, unosi u celinu „Sokrat je identičan“, da i tu funkcioniše kao ime, pa da stoga zahteva dopunu izrazom za pojam prvog reda; time je, u stvari, narušio kontekstni princip.

Pošto kontekstni princip zabranjuje mogućnost kategorijalne greške, besmislene rečenice ne mogu se dobiti spajanjem smislenih delova. Jedini oblik besmisla jeste puki besmisao, nizanje besmislenih slogova, a takve rečenice ne saopštavaju ništa: ni posredno, ni neposredno. Kora Dajamond i Džejms Konant smatraju da kada Vitgenštajn u pretposlednjem paragrafu *Tractatusa* kaže da su njegovi stavovi

29 Da pomenemo samo dva: u članku „O pojmu i objektu“ Frege piše da je rečenica „Postoji Julije Cezar“ besmislena ne zato što sadrži neki prazan termin, već zato što se u njoj pokušava o objektu iskazati ono što se smisleno može reći samo o pojmu; Vitgenštajn u *Beleškama diktiranim Muru* primećuje da rečenica „Platon Sokrat“ nema značenje, iako oba njena dela imaju značenja. Videti Frege G. (1960), str. 50, Wittgenstein L. (1961), Appendix 2, str. 115.

30 *TLP*, § 5.4733.

besmisleni, onda pod tim podrazumeva da su doslovno besmisleni i da im nedostaje svaki sadržaj. Njegovu procenu treba, prema mišljenju ovih tumača, odlučno, ili rezolutno³¹, prihvatiti, i ne ublažavati je nikakvim razlikovanjem pukog i iluminativnog besmisla, kao što čini Heker, jer to nije u skladu s kontekstnim principom. *Tractatus* je sačinjen od neartikulisane kaše slogova, koja ne pokazuje ništa. U već navedenom stavu 6.54, u kome Vitgenštajn kaže da njegovi stavovi rasvetljavaju tako što onaj ko ga je razumeo prepoznaje da su besmisleni, on se, ističu Dajamondova i Konant, obraća čitaocima koji su razumeli njega, autora spisa, a ne stavove koji su izneseni, jer se oni, budući da su besmisleni, ne mogu ni razumeti.

Međutim, ako je i sam stav 6.54 besmislen, onda je i on samo puki besmisao kojim ništa nije saopšteno, pa ni to da su stavovi *Tractatusa* besmisleni. Kako bi izbegli takav zaključak, rezolutni tumači podelili su Vitgenštajnovne stavove u dve grupe: na one koji pripadaju okviru dela i na one koji sačinjavaju telo teksta. Koliko god bili odlučni u prihvatanju Vitgenštajnovog negativnog suda o smislenosti njegovih vlastitih stavova, ovi interpretatori nisu bili spremni da sve stavove, bez izuzetka, proglase besmislenim: oni koji pripadaju okviru ne samo da su smisleni nego su i istiniti. U okvir *Tractatusa* prvobitno su bile izdvojene one rečenice u kojima se Vitgenštajn obraća u prvom licu, objašnjavajući svoje namere i pružajući instrukcije čitaocu kako da pristupi njegovom besmislenom delu; u njih spada predgovor i paragrafi 6.53-6.54 na samom kraju spisa. Međutim, kasnije su u okvir rezolutni tumači uvrstili i druge paragrafe koje su smatrali neophodnim za opovrgavanje tradicionalne teze o dve vrste besmisla. Iz tela teksta svi izuzimaju, na primer, stav 3.3 koji izražava kontekstni princip: i on je doslovno istinit i spada u okvir. S vremenom je broj stavova u okviru sve više rastao. Džejms Konant u različitim člancima navodi različite spiskove; prema jednom od njih, okvir obuhvata predgovor i paragrafe: 3.32-3.326, 4-4.003, 4.111-4.112, 6.53-6.54.³² Konant nigde ne izlaže kriterijum razlikovanja okvirnih stavova od besmislenih, na koje je Vitgenštajn mislio u stavu 6.54. Pored toga, ni za jedan od ovih izbora ne kaže da je definitivan. Treba još naglasiti da se mišljenja rezolutnih tumača međusobno razlikuju: Kora Dajamond, na primer, u okvirne stavove ubraja i paragrafe 6.37 i 6.375³³, dok Konant to ne čini.

Heker je kritikovao razlikovanje paragrafa koji pripadaju okviru i onih koji čine telo *Tractatusa* kao proizvoljno i nepotkrepljeno tekstualnom evidencijom: Vitgenštajn ni na jednom mestu u *Tractatusu* ne pravi takvu podelu. Kao što ironično primećuje Heker, kada Vitgenštajn ističe da su njegovi stavovi besmisleni, on misli na sve stavove iz *Tractatusa*, a ne na sve osim stavova 3.32-3.326, 4-4.003,

31 Termin „rezolutno tumačenje“ potiče od Tomasa Riketsa, a prvi ga je u pisanom obliku upotrebio Voren Goldfarb.

32 Conant J. (2000).

33 Diamond C. (1991c), str. 198-199.

4.111-4.112, 6.53-6.54.³⁴ S Hekerom se slaže i Rodžer Vajt, koji smatra da se izdvajanjem okvirnih stavova ne vodi računa o strukturi *Tractatusa*. Naime, Vitgenštajnovi paragrafi nisu međusobno nezavisni: sistem numeracije treba da ukaže na veze među njima.³⁵ Konant, na primer, izdvaja kao istinite stavove 4.111 i 4.112, zanemarujući pri tom činjenicu da su oni samo deo jedne veće grupe stavova koja počinje paragrafom 4.1. Štaviše, kao što sugerišu decimale u brojevima ovih stavova, § 4.111 i § 4.112, koji su, prema Konantovom mišljenju istiniti, razjašnjavaju i bliže određuju stavove 4.1 i 4.111, koji su, opet, besmisleni, jer pripadaju telu a ne okviru *Tractatusa*. Postavlja se pitanje na koji način istiniti stavovi uopšte mogu da razjasne besmislene, koji su, prema rezolutnoj interpretaciji, puki besmisao bez ikakvog sadržaja. Kakve istine mogu bliže da odrede i pojasne, na primer, rečenicu „Vasderiomkedas“? I ako su sve rečenice u telu *Tractatusa* poput navedene, zašto ih je Vitgenštajn uopšte numerisao i na osnovu kog principa je formirao njihov redosled? Ako su paragrafi 4.111 i 4.112 istiniti, zar ne bi onda isto trebalo reći i za paragrafe 4.1 i 4.11? Postoji li opasnost da se čitav *Tractatus* svede na okvir?

Vitgenštajn je verovao da su iskazi *Tractatusa* besmisleni jer nisu kontingentni, empirijski iskazi: oni ne zadovoljavaju kriterijum smislenosti izložen u samom delu. To važi i za, recimo, stav 3.3: kontekstni princip ne odslikava nikakve činjenice. Međutim, ako dopustimo da su neki nekotingentni iskazi u *Tractatusu* istiniti, a samim tim i smisleni, nema razloga da onda i ostali Vitgenštajnovi stavovi ne budu takvi.

Osim toga, smislenost kontekstnog principa protivreči, na primer, stavu 4.1, prema kome svaki smislen iskaz prikazuje postojanje ili nepostojanje nekog stanja stvari. Ako je kontekstni princip istinit, on ima i smisao, pa postoji smislen iskaz koji ne prikazuje nikakvo stanje stvari, niti za bilo koje stanje stvari tvrdi da nije realizovano u svetu; prema tome, stav 4.1 mora biti lažan, a time i smislen. Konant ga je, međutim, uvrstio u besmislene iskaze koji pripadaju telu spisa.

Rezolutni tumači smatraju da je u *Tractatusu* izložen *reductio ad absurdum* tvrđenja da se ono što je neiskazivo pomoću smislenih rečenica, posredno ipak može preneti određenim besmislenim rečenicama. Međutim, u argumentima oblika *reductio ad absurdum*, zaključak je da je jedna od polaznih premisa lažna. Ukoliko su stavovi *Tractatusa* premise takvog argumenta, onda zaključak ne može biti da su oni besmisleni, već da je neki od njih lažan – a za to je neophodno da svi imaju smisao. Jer šta bi uopšte značilo zaključivanje iz besmislenih premisa?

Da bi se odbranili od ovakvog prigovora, Dajamondova i Konant su u novije vreme tvrdili da *Tractatus* ne sadrži nikakav argument. Vitgenštajn nas, smatraju oni, u svom delu poziva da pokušamo da jasno razgraničimo ono što se može

34 Hacker P. M. S. (2000), str. 362.

35 White R. M. (2011), str. 48-51.

misлити od onoga što se ne može. Ako se upustimo u ovaj poduhvat, bićemo skloni da za izvesne rečenice – one koje pripadaju telu *Tractatusa* – pretpostavimo da imaju smisla, da one, štaviše, čine ispravnu teoriju o svetu, jeziku i njihovoj zajedničkoj strukturi. Uveravajući se zatim u istinitost okvirnih rečenica, među kojima je posebno važan kontekstni princip, shvatićemo da smo sve vreme bili u zabludi i da je svaki pokušaj da se ograniči oblast iskazivog osuđen na neuspeh. Ovaj uvid imaće terapeutsko dejstvo: odbacićemo merdevine za koje smo se čvrsto držali i moći ćemo da ispravno sagledamo svet.

Ovakav opis značaja *Tractatusa* i pravog pristupa Vitgenštajnovom tekstu ima brojne nedostatke. Prvo, čini se da on implicitno uvodi neku vrstu iluminativnog besmisla. Besmislene rečenice u telu spisa, za koje prvo pretpostavljamo da imaju smisao, kako bismo se kasnije uverili u suprotno, pomažu nam da steknemo izvesne uvide: onaj ko je odbacio merdevine možda nije shvatio neizrecive istine – da se svet sastoji od činjenica, da iskaz sadrži tačno onoliko imena koliko predstavljeno stanje stvari sadrži objekata, itd. – kako su to zamišljali tradicionalni tumači, ali je zato stekao uvid da ne postoje dve vrste besmisla, da je svaki pokušaj da se omeđi domen smislenog govora jalov, da se ispravan metod u filozofiji sastoji u demonstriranju besmislenosti metafizičkih iskaza, itd. Terapeutski učinak ovih besmislenih rečenica prirodno bi se mogao nazvati iluminacijom. Osim toga, on ne može biti izazvan bilo kakvim besmislenim rečenicama, već samo onim iz *Tractatusa*, koje Dajamondova i Konant imenuju tranzicionim besmisлом. Proizvoljan primer pukog besmisla, recimo „Kafgu“, neće imati ovo prosvetljujuće dejstvo. Stoga se stiče utisak da se rezolutisti vraćaju razlikovanju dve vrste besmisla – tranzicionog, koji posredno ipak prenosi neke uvide, i običnog, koji to ne čini. Drugo, nije jasno šta treba da znači da ćemo prirodno pretpostaviti da neke rečenice imaju smisao. Jedini način da se pretpostavi da je neka rečenica smisljena jeste da joj se pripiše određeni smisao. Na osnovu čega treba da verujemo da će svi oni koji se uključe u vitgenštajnovski projekat demarkacije za iste besmislene rečenice pomisliti da imaju smisao, kao i da će pokušati da svakoj od njih pripišu isti smisao? Treće, izgleda da rezolutisti smatraju kako mogu da postoje logičke veze među besmislenim rečenicama, kao i između besmislenih rečenica iz tela teksta i onih koje su smisljene i pripadaju okviru. Zapitajmo se na koji način se uveravamo da smo bili u zabludi kada smo za neke rečenice verovali da su smisljene. Na samom početku „traktarijanske terapije“ pretpostavljamo da određene rečenice o svetu i jeziku imaju smisla; mislimo da znamo šta one znače; zatim izvodimo njihove posledice; jedna od njih je i kriterijum smislenosti koje nijedna od tih rečenica ne zadovoljava; zaključujemo da su one besmisljene. Čini se da se rezolutisti ponovo pozivaju na zaključivanje iz besmislenih rečenica. Međutim, besmisljene rečenice ne stoje ni u kakvim logičkim odnosima; rečenica „Kafgu“ ne povlači rečenicu „Derzuh“, niti je s njom inkompatibilna, itd. Ukoliko se nešto može dedukovati iz određene rečenice,

ona samim tim ima neki sadržaj i mora biti smisljena. Isto tako, ako neke od polaznih rečenica nisu spojive s onima iz okvira, moraju biti smisljene.

3. Normativnost

Vitgenštajn je u *Tractatusu* bio zaokupljen isključivo reprezentacionom funkcijom jezika. Svaki elementarni iskaz odsljkava jedno moguće stanje stvari: on je istinit ukoliko to stanje stvari postoji, a svi istiniti elementarni iskazi zajedno daju potpun opis sveta.³⁶ Ovi iskazi sastavljeni su od imena, koja su prema svojoj formi razvrstana u različite kategorije. Da bi se spajanjem nekih imena obrazovao smislen iskaz, neophodno je da se njihove forme međusobno slažu: ukoliko je ovaj uslov ispunjen, dobijenim iskazom se tvrdi da u svetu postoji konfiguracija objekata – na koje referiraju posmatrana imena – sklopljenih na isti način na koji su njihova imena povezana u iskaz. Dakle, svakom smislenom kombinacijom imena tvrdi se da je ostvareno izvesno stanje stvari, pa se, prema tome, nijednom takvom rečenicom ne može reći da bi neka konfiguracija objekata *moralna* da postoji, ili *trebalo* da postoji, ili da bi to bilo *dobro*, itd. S druge strane, to se ne može izreći ni iskazima koji nisu elementarni i ne svode se na konkatencije imena. Jezik o kome Vitgenštajn govori u *Tractatusu* u potpunosti je ekstenzionalan: svi složeni iskazi jesu istinitosne funkcije elementarnih³⁷, pa se i njima jedino može konstatovati da je nešto slučaj. Tautologije i kontradikcije, koje, prema njegovom mišljenju, ne opisuju nikakve činjenice, Vitgenštajn je eksplicitno isključio iz domena smislenih iskaza. Normativni iskazi ne mogu se predstaviti kao rezultat delovanja nekog normativnog operatora – poput *trebalo bi da p*, *mora biti da p*, *bilo bi dobro da p*, itd. – na iskaze manje složenosti, jer bi složeni iskazi, nastali na ovaj način, protivrečili tezi o istinitosnoj funkcionalnosti. Oni stoga moraju biti besmisleni u jeziku koji razmatra Vitgenštajn: u njemu jedino kontingentni empirijski iskazi imaju smisao.

Kada Vitgenštajn kaže da ima nečeg neizrecivog, što se jedino može pokazati, pod tim podrazumeva da postoji nešto što se ne može iskazati u potpuno deskriptivnom jeziku: to su, naravno, pravila ili norme. U jednoj belešci iz takozvanog prelaznog perioda, kada je često komentarisao ideje koje je izložio u *Tractatusu*, on piše: „Neizrecivo (ono što smatram tajanstvenim i što ne mogu da iskažem) verovatno čini pozadinu na kojoj sve što mogu da iskažem dobija značenje.“³⁸ Ono što je mistično i što se može jedino pokazati daje značenje svemu što se smisljeno može reći: zanemarujući izvestan religiozno-romantičarski prizvuk u ovoj belešci, mogli bismo da kažemo da su to pravila koja regulišu upotrebu jezičkih izraza. Pravila se

36 TLP, §§ 4.25-4.26.

37 Ibid., § 5.

38 Wittgenstein L. (2002), str. 23. Ova beleška je iz 1931. godine.

ne mogu poistovetiti sa iskazima, jer ona ne opisuju svet. Iskazi, s druge strane, mogu da predstave stanja stvari u svetu jedino zahvaljujući pravilima koja određuju značenja njihovih delova i propisuju kako se oni mogu povezati u veće celine. Svaki jezik, pa i onaj koji ima samo deskriptivnu funkciju, jeste sistem simbola uređen izvesnim pravilima; nije moguće potpuno ukloniti norme, čak ni kada je reč o jeziku koji je sačinjen isključivo od „slika“ činjenica: da bi slike uopšte bile slike nečega, potrebno je da postoje pravila odslikavanja. Ona se ne mogu izraziti deskriptivnim rečenicama, pa se u jeziku o kome govori Vitgenštajn mogu saopštiti samo posredno: pokazivanjem. U rukopisu koji je 1930. predao Raselu, a koji je posthumno objavljen kao *Filozofske primedbe*, Vitgenštajn je znatno eksplicitniji nego u već navedenoj belešci:

Jer ono što pripada suštini sveta jednostavno se ne može iskazati. Filozofija bi, ako išta treba da kaže, trebalo da opiše suštinu sveta. Ali suština jezika je slika suštine sveta, a filozofija kao čuvar gramatike zapravo može da zahvati suštinu sveta, *samo ne u iskazima jezika, već u pravilima tog jezika koja isključuju besmislene kombinacije znakova* [kurziv A. J.].³⁹

Pokušavajući da razgraniči ono što se može smisljeno reći od onoga što se ne može, Vitgenštajn se poslužio suviše restriktivnim kriterijumom: dopustio je da jedino iskazi o činjenicama imaju smisla. Kako se normativni iskazi ne mogu redukovati na one o činjenicama, moraju biti besmisleni. Međutim, oni ipak izražavaju pravila, iako ništa ne iskazuju. Da je Vitgenštajn dopustio da jezik sadrži i normativne aspekte, ne bi bilo neophodno da razlikuje dve vrste saopštavanja – kazivanje i pokazivanje. On to nije učinio zato što je u jeziku video samo sredstvo reprezentacije sveta i jer je smatrao da on mora biti izomorfan predstavljenoj vanjezičkoj stvarnosti kako bi ispunio svoju deskriptivnu funkciju. Dobro je poznato da je kasnije promenio svoje stavove. Dok je u *Tractatusu* jezik upoređivao sa „velikim ogledalom“ ili totalnom slikom sveta, u *Filozofskim istraživanjima* o njemu govori kao o priboru koji sadrži brojne alatke. Novo poređenje treba da istakne da jezik upotrebljavamo na mnoštvo različitih načina: koristimo ga za opisivanje stvarnosti, ali i za naređivanje, zabranjivanje, propisavanje, preporučivanje, itd. U tim situacijama obično upotrebljavamo normativne iskaze; njihova uloga u navedenim jezičkim igrama predstavlja njihov smisao. Ovakav jezik u kome nisu smisljeni samo kontingentni empirijski iskazi nije više izomorfan spoljašnjem svetu, sačinjenom od činjenica, ali to ne znači da se on ne može upotrebiti kao sredstvo predstavljanja realnosti; Vitgenštajn je u poznijoj fazi odustao od jake teze o izomorfности kao uslovu predstavljivosti, koju je zastupao u *Tractatusu*.

Međutim, razlike između njegovih ranih i poznijih stavova ne bi trebalo da nas zavedu pa da previdimo i značajan kontinuitet. U mnogim studijama o Vitgenštajnu

39 Wittgenstein L. (1998), V § 52.

često se ističe da je on već u prelaznom periodu odbacio misticizam, karakterističan za *Tractatus*. Činjenica je da se u beleškama nastalim posle *Tractatusa* retko pominje mistično i razlika između kazivanja i pokazivanja. Ovakav nagli gubitak interesovanja za ono što ga je do tada najviše zaokupljalo, i što je u jednom pismu Raselu opisao kao „kardinalni problem filozofije“⁴⁰, delovao bi sasvim neobjašnjivo da nam pojedini fragmenti iz beležnica i rukopisa, poput ranije nevedenog, jasno ne ukazuju da se istražujući neiskazivo Vitgenštajn zapravo interesovao za pravila koja određuju značenje lingvističkih izraza. I zaista, počev od prelaznog perioda Vitgenštajn sve više pažnje posvećuje analizi sleđenja pravila. Prema stanovištu koje smo izneli u ovom članku, traktarijanski misticizam predstavlja preteču poznije rasprave o sleđenju pravila u *Filozofskim istraživanjima*. Njegov stav da postoji nešto što se ne može iskazati u jeziku, već se jedino može pokazati, prva je formulacija teze da se normativni iskazi ne mogu smisleno izraziti u čisto deskriptivnom jeziku, odnosno da se oni ne mogu redukovati na nenormativne iskaze. Prema Kripkeovoj interpretaciji paragrafa o pravilima u *Filozofskim istraživanjima* i *Primedbama o osnovama matematike*, teza o nesvodivosti normativnih iskaza ključni je korak u opovrgavanju dispozicionalizma u filozofiji jezika, čemu je rasprava o sleđenju pravila i posvećena.⁴¹ Dispozicionalna analiza značenja izvesnih jezičkih izraza svodi se na dispozicije govornih lica da ih upotrebljavaju na određeni način. Međutim, iz iskaza o dispozicijama govornih lica može se zaključiti samo to kako će se ona ponašati u izvesnim okolnostima, dok semantički iskazi, ili iskazi o značenju jezičkih izraza, određuju kako bi ona trebalo da se ponašaju ukoliko žele da posmatrani izraz koriste ispravno. Semantički iskazi su normativni i stoga se ne mogu redukovati na bilo kakav opis aktuelnog ponašanja govornih lica ili njihovih dispozicija da se ponašaju na određene načine. Sam Kripke je u izvesnoj meri pogrešno predstavio Vitgenštajnov filozofski razvoj u svom spisu *Vitgenštajn o pravilima i privatnom jeziku*: on smatra kako Vitgenštajnov uvid da semantički iskazi nemaju istinitosne uslove predstavlja novinu u odnosu na ideje iznete u *Tractatusu*. To, međutim, ne deluje uverljivo: da je Vitgenštajn u ranoj fazi mislio da semantički iskazi imaju istinitosne uslove, smatrao bi ih smislenim jer se, prema njegovom tadašnjem shvatanju, smisao iskaza i sastoji u njegovim istinitosnim uslovima. Kao smisleni, semantički iskazi bili bi izrazivi u jeziku; Vitgenštajn je, međutim, naglašavao da su rečenice o smislu iskaza, kao i one o referenciji imena, besmislene, i da se to šta je *Sinn* nekog iskaza ili *Bedeutung* određenog imena može jedino pokazati.

Kako stav da postoji nešto neizrecivo, što se samo posredno može saopštiti pokazivanjem, predstavlja, prema Vitgenštajnovom vlastitom priznanju, „najvažnije

40 Wittgenstein L. (1974), „Letters to Bertrand Russell 1912-1935“, R.37.

41 Kripke S. A. (2003), str. 23-54.

tvrđenje“ i „poentu“ *Tractatusa*⁴², a raspravi o sledenju pravila pripada središnje mesto u *Filozofskim istraživanjima*, i pošto su to, prema interpretaciji koju smo ponudili, samo dve verzije teze o nereducibilnosti normativnih iskaza na nenormativne, čini se da, uprkos svim razlikama između faza, u Vitgenštajnovom filozofskom razvoju postoji jedna „invarijantna tačka“: centralni uvid u njegovom teško preglednom i tematski razućenom opusu, sačinjenom od fragmenata, jeste da se pravila ne mogu asimilovati iskazima.

Da bismo naše tumačenje dodatno potkrepili, preostaje da ukratko razmotrimo pojedinačne slućajeve pokazivanja u *Tractatusu* i ukažemo da je u njima jezik upotrebljen na normativan naćin. Pri tom je važno istaći da se i normativni iskazi meću sobom veoma razlikuju: neki imaju eksplicitnu formu pravila, dok drugi nemaju; jedni su najćeće izraženi imperativnim, a drugi izjavnim rećenicama; neki imaju veću normativnu snagu od drugih (obićno se smatra da bezuslovne naredbe imaju najveću normativnu snagu, a da su preporuke najpermissivnije); pojedine norme dopuštaju gradaciju, a druge ne, itd. Verovatno i pojam normativnosti funkcioniše po principu porodićnih slićnosti. Vitgenštajnovu tezu o nesvodivosti najbolje je razumeti u jakom smislu: kao tvrđenje da se iskaz bilo kakve normativne snage ne moţe redukovati na one koji su nenormativni.

Kao što smo već napomenuli, Vitgenštajn je smatrao da se ne moţe iskazati da se smisao nekog iskaza sastoji u određenim istinitosnim uslovima. U paragrafu 4.022 on kaţe: „Iskaz *pokazuje* svoj smisao. Iskaz *pokazuje* kako stvari stoje, *ako* je istinit. I on *kaţe da* stvari tako stoje.“ Iskaz pokazuje svoj smisao, jer su istinitosni uslovi normativni: njima se propisuje kakva stvarnost treba da bude da bi on bio istinit. S druge strane, njim je iskazano da su ti uslovi zadovoljeni: to već predstavlja ćinjenićno tvrđenje, a ne pravilo. Slićno je i sa znaćenjem imena. Ne moţe se reći da ime referira na neki objekat; rećenica kojom bi se to pokućalo iskazati predstavljala bi pravilo za upotrebu imena: njom bi bilo propisano koji su slućajevi njegove upotrebe ispravni. U skladu s tim ne moţe se iskazati ni da dva imena imaju isto znaćenje, pa su iskazi identiteta neizrazivi.

Formalna svojstva objekata ne mogu se izraziti posredstvom smislenih iskaza. Rećenice kojima pokućavamo da ih saopćtimo sadrţe takozvane formalne pojmove, kao što su *broj*, *objekat*, *ćinjenica*, *ime*, *iskaz*, itd. U adekvatnoj pojmovnoj notaciji formalni predstavljeni su izborom odgovarajućih promenljivih ili konstanti. Reći da je nešto broj ne znaći ništa drugo nego da se njegov znak ispravno koristi kao numerićki izraz, a ne kao, recimo, izraz za objekat ili iskaz. Jasno je da i rećenice o formalnim svojstvima pokazuju jer su normativne i izraćavaju pravila za upotrebu izvesnih znakova.

42 Wittgenstein L., op. cit.

Tautologije i kontradikcije su „bez smisla”⁴³, one „nisu slike stvarnosti”⁴⁴, „ne prikazuju nikakvo moguće stanje stvari”⁴⁵, ništa ne iskazuju, ali „pokazuju da ne kažu ništa”⁴⁶. Tautologije su takođe normativne i predstavljaju pravila. U stavu 6.1264 Vitgenštajn piše: „...u logici svaki iskaz je forma dokaza. Svaki iskaz logike jeste modus ponens prikazan znakovima. (A modus ponens ne može se izraziti iskazom.)”⁴⁷ U *Beleškama diktiranim Dž. E. Muru* Vitgenštajn primećuje: „Takozvani *dokaz* logičkog iskaza ne dokazuje da je on *istinit* (logički iskazi nisu ni istiniti ni lažni), već dokazuje *da* je on logički iskaz (= tautologija). Logički iskazi su *forme dokaza*: oni pokazuju da jedan ili više iskaza *sledi* iz nekog iskaza (ili više njih). Logički iskazi *pokazuju* nešto zato što se u jeziku u kome su izraženi može *iskazati* sve što je *iskazivo*.”⁴⁸ Logički iskazi su za Vitgenštajna samo shematski zapisi ili forme dedukcija. Dedukovanje predstavlja poseban slučaj sledenja pravila; ono je normativno: ako dokažemo da jedan iskaz sledi iz drugog, preuzeli smo *obavezu* da tvrdimo da je on istinit, ukoliko isto tvrdimo i za onaj iz koga smo ga izveli; to ne znači da ćemo se tako i ponašati, već da bi *trebalo* da se tako ponašamo, ili, drugim rečima, da bi takvo postupanje bilo *racionalno*.⁴⁹ Važno je primetiti da Vitgenštajn u poslednjem navodu naglašava da logički iskazi nisu ni istiniti, ni lažni; njima nedostaju istinitosni uslovi, pa u skladu s tim i istinitosna vrednost. Tokom čitavog života Vitgenštajn je isticao da nužne istine ne predstavljaju posebnu vrstu istina; nužno istiniti iskazi sasvim su drugačije prirode od običnih, kontingentnih istina. Za Vitgenštajna nužne istine uvek izražavaju pravila, dok kontingentne odslikavaju činjenice. U skladu s tim, logika i matematika, shvaćene kao korpus nužnih istina, suštinski se razlikuju od nauke, koja je sveukupnost kontingentnih istina. Vitgenštajn je mislio da je Fregeov realizam u filozofiji matematike neprihvatljiv. Takav pristup matematici predstavlja je kao neku vrstu ultrafizike; prema realističkom stanovištu, matematika je deskriptivna baš kao i fizika, samo što opisuje drugačiju sferu stvarnosti. Frege je verovao da je matematika istinit opis apstraktnih matematičkih objekata: kako su oni nepropadljivi i nepromenljivi, matematičke istine su nužne. U *Primedbama o osnovama matematike*

43 TLP, § 4.461.

44 Ibid., § 4.462.

45 Ibid.

46 Ibid., § 4.461.

47 Ovakvo stanovište deluje prirodno kada je reč o tautologijama u kojima je glavni veznik implikacija.

48 Wittgenstein L. (1960), Appendix II, str. 108.

49 U *Primedbama o osnovama matematike* Vitgenštajn piše: „Iskaz koji je dokazan služi kao pravilo – pa stoga i kao paradigma. Jer mi *sledimo* pravilo.” Videti Wittgenstein L. (2001), III, § 28.

Vitgenštajn je kritikovao Fregeovo stanovište: „Ono što govorim svodi se na to da je matematika normativna. /.../ Matematika formira mrežu normi.”⁵⁰

Iskazi samog *Tractatusa* su besmisleni, ali ipak rasvetljavaju jer izražavaju pravila koja svaki jezik treba da zadovolji da bi mogao da odslika svet.

U stavu 6.36 Vitgenštajn kaže: „Kada bi postojao zakon kauzaliteta, mogao bi glasiti: 'Ima prirodnih zakona'. Ali naravno to se ne može reći: to se pokazuje“; u stavu 6.362 dodaje: „Ono što se može opisati, to se može i dogoditi, a ono što treba da isključi zakon kauzaliteta ne može se ni opisati“. Pod zakonom kauzaliteta podrazumeva se da svaki događaj u prirodi mora imati svoj uzrok, i da isti uzroci u jednakim uslovima proizvode iste posledice. To, međutim, nije nikakvo tvrđenje o svetu; nezamislivo je da bi bilo kakvo iskustvo moglo da ga potvrdi ili opovrgne. Zakon kauzaliteta predstavlja regulativni princip kojim se služimo u naučnom istraživanju: kada ispituje fizičke fenomene, uvek treba da pretpostavimo da događaji u fizičkom svetu nisu sasvim neuređeni, već da u prirodnom toku postoje neke pravilnosti.

Iskazi etike, religije i estetike takođe ništa ne iskazuju, već jedino pokazuju. Oni ne predstavljaju nikakve činjenice, već izražavaju vrednosti, a one ne pripadaju svetu u kome je sve kontingentno. „Zato ne mogu postojati nikakvi iskazi etike. Iskazi ne mogu izraziti ništa Više. Jasno je da se etika ne da izreći.”⁵¹ Odmah potom Vitgenštajn dodaje:

Pri postavljanju jednog etičkog zakona forme „treba da...” prva je misao: A šta onda ako to ne učinim? Jasno je, međutim, da etika nema nikakve veze s kaznom i nagradom u običnom smislu. Ovo pitanje o posledicama nekog postupka mora biti irelevantno. – U najmanju ruku ove posledice ne smeju biti događaji.⁵²

U navedenom paragrafu Vitgenštajn zapravo osporava mogućnost naturalističke redukcije etičkih iskaza. Rečenice o tome šta treba učiniti i koji postupci su dobri ili moralno ispravni ne mogu se svesti na deskriptivne iskaze o njihovim posledicama. Moralno ispravni činovi nisu oni koji se nagrađuju, ili, u istančanijoj verziji iste teorije, oni kojima se može pripisati dispozicija da budu nagrađeni, već su to postupci koji *treba* da budu nagrađeni, bez obzira kakve posledice *de facto* imaju, ili bi ih imali pod određenim uslovima. Isto tako, činovi koji zavređuju moralnu osudu nisu oni koji se kažnjavaju, ili bi u izvesnim situacijama bili kažnjeni, već oni koji *treba* da budu kažnjeni.

U *Tractatusu* Vitgenštajn pominje estetiku jedino u stavu 6.421, u kome je poistovećuje sa etikom, odmah posle primedbe da je etika neiskaziva. Njegova poznija *Predavanja o estetici* u najvećoj meri su posvećena opovrgavanju dispozi-

50 Ibid., VII, §§ 61-67.

51 *TLP*, §§ 6.42-6.421.

52 Ibid., § 6.422.

cionalne teorije lepog, prema kojoj je lepo ono što ima dispoziciju da se dopadne. Da je i estetske iskaze smatrao normativnim nagovešteno je značajem koji pridaje kompetentnim procenjivačima, čije se procene estetske vrednosti ne rukovode toliko osećajem dopadanja koliko utvrđivanjem da li je, na primer, neko odelo sašiveno prema važećim standardima izvesne kulture i epohe, da li je izvesno muzičko delo izvedeno pravim tempom, itd.⁵³

I religiji je u *Tractatusu* posvećeno malo prostora. U stavu 6.432 Vitgenštajn kaže da se „Bog ne objavljuje u svetu“ i da je to „kakav je svet potpuno indiferentno za ono Više“. Religiozni iskazi, ili iskazi o Bogu, ne mogu se stoga svesti na iskaze o činjenicama koje sačinjavaju svet. U *Beležnicama* Boga je poistovetio sa smislom života. Smisao života spoznao je onaj ko zna kako treba da živi, bez obzira na njegov udes, odnosno na to kakve su činjenice. Vitgenštajn naglašava da čak i kada bi svi naučni problemi bili rešeni, odgovor na pitanje smisla života ne bi bio dat: religiozan čovek, ili onaj ko je pronašao smisao, ne razlikuje se od nevernika po tome što poseduje neko znanje o svetu koje drugome nedostaje; on živi na drugačiji način. Vitgenštajn je u prelaznom periodu, i kasnije, o religiji govorio kao pravilima za srećan život.⁵⁴ Iz brojnih posthumno priređenih zabeležaka o religioznim temama jasno se vidi da je religiozne iskaze smatrao normativnim: naziva ih nalozima, zapovestima i uputstvom za život vernika.⁵⁵

Slučaj pokazivanja koji je verovatno najteže pomiriti s našom interpretacijom jeste onaj u paragrafima o solipsizmu (§§ 5.62-5.641). Vitgenštajn primećuje da je „ono što solipsizam smera sasvim tačno, samo što se ne može reći, nego se to pokazuje“⁵⁶, ali isto tako i da se solipsizam „strogo sproveden, podudara s čistim realizmom“⁵⁷. Kora Dajamond smatra da kritika solipsizma u *Tractatusu* predstavlja prvu verziju njegovog poznijeg argumenta protiv mogućnosti privatnog jezika.⁵⁸ Detaljna analiza i procena njene interpretacije, kao i drugih rezolutnih tumačenja ovih paragrafa i argumenta iz *Istraživanja*, zahtevala bi novi članak ne manjeg obima. Ukoliko je osnovna ideja Dajamondove ispravna, izjednačavanje solipsizma s realizmom trebalo bi razumeti kao tezu da se ne mogu imenovati privatni oseti, odnosno da objekti na koje referiraju imena moraju biti dostupni bilo kom govorniku uočenog jezika. Tada bi se u ovim paragrafima krilo pravilo za upotrebu imena.

Andrej Jandrić

Filozofski fakultet, Beograd

53 Wittgenstein L. (2008), str. 7-19.

54 Wittgenstein L. (2002), str. 34.

55 Ibid., str. 34-37.

56 *TLP*, § 5.62.

57 Ibid., § 5.64.

58 Diamond C. (2000).

Literatura

- Ammereller E. and Fisher E., eds. (2004) *Wittgenstein at Work*, Routledge, London
- Black M. (1964) *A Companion to Wittgenstein's Tractatus*, Cornell University Press, Ithaca
- Conant J. (2000) „Elucidation and Nonsense in Frege and Early Wittgenstein“, u: Crary A. and Read R. (2000)
- Crary A. and Read R., eds. (2000) *The New Wittgenstein*, Routledge, London and New York
- Diamond C. (1991) *The Realistic Spirit*, MIT Press, Cambridge, Mass.
- Diamond C. (1991a) „Frege and Nonsense“, u: Diamond C. (1991)
- Diamond C. (1991b) „What Nonsense Might Be“, u: Diamond C. (1991)
- Diamond C. (1991c) „Throwing Away the Top of the Ladder“, u: Diamond C. (1991)
- Diamond C. (2000) „Does Bismarck Have a Beetle in His Box?“, u: Crary A. and Read R. (2000)
- Dummett M. (1973) *Frege: Philosophy of Language*, Duckworth, London
- Frege G. (1953) *The Foundations of Arithmetic*, Basil Blackwell, Oxford
- Glock H.-J. (2004) „All Kinds of Nonsense“, u: Ammereller E. and Fisher E. (2004)
- Hacker P. M. S. (1972) *Insight and Illusion*, Clarendon Press, Oxford
- Horwich P. (1995) „Meaning, Use and Truth“, *Mind* 104
- Kripke S. A. (2003) *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Blackwell Publishing, Oxford
- Pears D. (2003) *The False Prison*, Vol. 1, Clarendon Press, Oxford
- Read R. and Lavery M. A., eds. (2011) *Beyond Tractatus Wars*, Routledge, New York and Oxon
- White R. M. (2011) „Throwing the Baby Out with the Ladder“, u: Read R. and Lavery M. A. (2011)
- Wittgenstein L. (1955) *Tractatus Logico-Philosophicus*, trans. C. K. Ogden, Routledge & Kegan Paul, London
- Wittgenstein L. (1961) *Notebooks 1914-1916*, Blackwell, Oxford
- Wittgenstein L. (1974) *Letters to Russell, Keynes and Moore*, Blackwell, Oxford
- Wittgenstein L. (1987) *Tractatus logico-philosophicus*, prev. G. Petrović, Veselin Masleša, Sarajevo
- Wittgenstein L. (1998) *Philosophical Remarks*, Basil Blackwell, Oxford
- Wittgenstein L. (2001) *Remarks on the Foundations of Mathematics*, Basil Blackwell, Oxford
- Wittgenstein L. (2002) *Culture and Value*, Blackwell Publishing, Oxford
- Wittgenstein L. (2004) *Philosophical Investigations*, Blackwell, Oxford
- Wittgenstein L. (2008) *Predavanja i razgovori o esteticima, psihologiji i religioznom verovanju*, prev. A. Jandrić, Clío, Beograd

Andrej Jandrić

Normativity in *Tractatus*

(Summary)

Although the *Tractatus* is composed of meaningless sentences, as Wittgenstein himself acknowledges in the penultimate section, according to the traditional interpretation they are not just plain nonsense because they convey important truths about the common structure of language and reality. These truths cannot be said but can only be shown. Resolute readers claim that the notion of important or illuminating nonsense is inconsistent with the context principle, which Wittgenstein ascribed to in the *Tractatus*, and that most of its sentences are mere gibberish. In this paper I maintain that Wittgenstein thought there were meaningless sentences that show something, only what they show are not truths but rules. Such sentences, which comprise the *Tractatus*, are normative and do not represent any state-of-affairs, therefore they cannot be meaningfully expressed in a purely descriptive language Wittgenstein considers in the *Tractatus*. His claim that there is something that cannot be said but can only be shown is the first version of the thesis of nonreducibility of normative sentences, which he later developed in the rule-following considerations.

KEY WORDS: the *Tractatus*, the saying/showing distinction, normativity, nonsense, resolute interpretation